

Strax öster om Europaväg 20, mellan Malmby och Grundbro söder om Strängnäs, ligger ett numera föga använt litet militärflygfält. Och alldeles intill flygfältet ligger en anspråkslös rödfärgad stuga som på kartan kallas Java ...

"Javanen" Pehr Philander. En främmande fågel i Strängnäs socken av Kerstin Pettersson

Hösten 1766 låg Svenska Ostindiska Kompaniets skepp Stockholms Slott till ankars vid Wampoe utanför Kanton i Kina och väntade på last. Fartyget var ett av kompaniets största, en fullriggare (d.v.s. tremastad råseglare), byggd i Stockholm 1758, med 454 svåra lästers dräktighet (ett mått på fartygets lastförmåga) och 132 mans besättning. Befälhavare var kompaniets mest erfarna och för eftervärlden mest kända kapten, Carl Gustav Ekeberg (1716-84). Han gjorde sammanlagt tio resor till Kina, därav hälften som befälhavare.

Ekeberg hade börjat på en utbildning till apotekare innan han kom med på en resa till Spanien som skeppsläkare; till sjöss visade han osedvanlig fallenhet för navigation och kom ganska snart att föra befäl. Han var humanist och filantrop och intresserad av naturvetenskaperna. Bland annat förde han en gång hem levande tebuskar åt Linne. Han var god tecknare och inte oäven skribent. I följd av sina breda kunskaper, sina banbrytande rön inom navigationen och eventuellt också sin förmåga att ordna och skaffa saker och ting, blev han invald i Kungliga Vetenskapsakademien. Han var tidigt vithårig efter skräckupplevelsen vid skeppet Stockholms skeppsbrott 1745 utanför Shetland och han led av någon hjärtåkomma — att döma av beskrivningar var det kärlekskramp. Som befälhavare var han krävande men rättvis. I sällskap tycks han ha varit gemytlig och trevlig. I Kanton var "Old Ekeberg" en välsedd gäst.

Ekeberg hade köpt några hemman i Tensta socken i Uppland och där låtit uppföra en gård åt sig, Altomtå. På den här resan medföljde den 18-årige prästsonen från Tensta Anders (Andreas) Sparrman (1748-1820). Denne begåvade yngling blev sedermera Linnelärjunge och kom att följa med James Cook på en av hans resor. I all biografisk litteratur om honom sägs att han på den här färden reste som skeppsläkare. Att kompaniet skulle anförtro besättningens hälsa och därmed hela expeditionens säkerhet åt en utbildad och oerfaren tonåring faller på sin egen orimlighet. Av rullan framgår också att fartyget hade två fältskärer och att Sparrman seglade som matros - vilket förstås inte hindrar att han kan ha hjälpt till med sjukvården ombord. Sparrman blev också så småningom ledamot av Vetenskapsakademien, och där blev han den som 1790 höll minnstalet över Ekeberg. I detta tal berättade han om händelser under 1765-67 års ostindiska resa (stavningen till största delen moderniserad):

Ett ytterligare och märkeligare exempel därpå [på Ekebergs människokärlek], bevittnade vi under den sist omtalte resan med Stockholms Slott, då jag hade tillfälle lära känna EKEBERG för en med lärdom underbyggd erfaren käck Officer; ty med sin ehuru kännbara kostnad befriade EKEBERG en olycklig träl från sina bojor, och uppmuntrade 2:ne av Supercargeurerne på sitt skepp att följa samma exempel, så att de köpte sig den ovärderliga förmöjelsen, att lösa kedjorne av vardera sin slav.

Dessa slavar voro 3:ne Malej-gossar från stranden av ön Neaz, på västra kusten av Sumatra; de hade där under fredens lugn och palmträdens skugga i sin barndoms oskyldiga joller och lekar glätt sig och sina föräldrar, tills det olyckliga ögnablick, då några försåtliga Holländare rusat fram, fjättrat och släpat

dem med sig, så att i stället för det nejden av samma strand förut gav ett glättigt eko av de oskyldigas lek och dans, förbyttes detta snart till ett bedrövligt återskall från tröstlösa föräldrars suck och skrån, som kanske räcker än i denna stund! Moders-hjärtat åtminstone, vilket har rörelse och känsla till sista andefläkten, lär visserligen lika länge blöda vid erinran av sina käraste Barn i de Holländskas kedjor, och hur mycket mer skulle de icke tycka sig vara tröstade, om de sett sin livsfrukt försvinna i crocodylens gap eller sönderslitas av tigers klor.

Olycklige sorgbundne Föräldrar, huru gärna önskade vi icke eder att den tröst, som kännedommen av våra Svenskars, särdeles vår EKEBERGS ädla välgörande mot edra Barn kunnat giva eder, och varom jag rätt nu kommer att närmare berätta!

En ny olycksstorm hotade väl den ena nyligen friköpte slaven; ty en av de 2:ne jämte EKEBERG välgörande Superkarger dog i Canton, ej långt efter dess välgärning. Således borde, enligt bruk och författningar, den av honom köpte Malej-gossen, så väl som all annan den avlednas lösa egendom, på auktion i Canton till Arvingarnes bästa profit försäljas, och Malej-gossen således falla i nytt slaveri, kanske hos någon Holländare eller någon annan lika obarmhärtig Husbonde; fråga väcktes åtminstone därom vid en början av Officerarens supé.

Genast fördes den av en Uppassare fram till Kocken, och i en knapp vändning osade denna nyhet över hela skeppet; Matroserne, alla med ömmande hjärtan, många med ömhets-tårar, avtorkade den däröver sörjande och förskräckte slav-gossens; ännu mera, de beslöto genast ett sammanskott, ej allenast till dess inlösen, utan ock till dess Christeliga uppfostran, samt kommo desserts-dags mangrant med anbud och föreställning därom till sina Officerare.

Näppeligen har ädlare dessert någonsin framburits till något bord i det vinningssnikna fast rika Canton, men vilken vällust borde icke helst en EKEBERG själv i denna nymodiga dessert njuta, som givit första exemplet i ädelmod och högsta smak av det slaget; däremot vilket avbrott emellan våra Svenska Matrosers ömma frikostighet samt de försåtliga Holländskes hårdhet? Desse sistnämnde, ej nöjde att våldföra människo-friheten, hade dessutom haft för sed och nöje, att vid sina skeppskistor fastspika de arma små slav-pojkames örsnibbar, varav öronen ännu, då de köptes, burn färska och ojävaktiga märken.

Tyranner, Barbarer och alle andre Nidingsmän fatta på dylikt sätt allt mer och mer olyckelig hug, otålighet och oro inom sig till utbrott av illgärningar, men uti en omvänd ordning hos goda människor tillväxa de goda känslor till något invärtes himmelskt, jämte föresats till utövning; i sådane innerlige känslor och i sådan verknings nit tillväxte även nu de Svenske till bemälte Malej-gossars Christeliga uppfostran.

EKEBERG själv höll den egenteligen av sig inköpte under samma lärares tillsyn och undervisning, som han sorgfälligt utvalt till handledare av sin egen Sons studier, varigenom den unge Malejaren, ehuru av ett trögt snille, dock inom 3 år väl lärde Svenska Språket, samt i hela Tensta församlings närvaro i Uppland gjorde nöjaktigt besked om sina Christendoms stycken, och gav skäl till det

hopp som uti honom borde vara, varefter han till ytterligare uppbyggelse inför Herrans Altare begärde och fick Döpelse-Sacramentet till ett införlivande med Christi Församling.

Den illa åtgångna födelse- och dopboken från Tensta bekräftar saken. Den 15 oktober 1769 har prästen — inte längre Anders Sparrmans far utan dennes efterträdare Martin Anders Forssvall — antecknat:

Christnades En hedning ungefär 12 år gammal född i Landskapet Nias på Sumatra väst Coust, hemförd till Sverige tillika med 2ne [andra] hed[niske] gåssar år 1767 på Swänska ostindiska compagniets skepp kallat Stockholms Slott af Capitaine Leutnanten wid kongl. Amiralitetet i Carlskrona och Capitain wid ostindiska compagniet Hr. Carl Gustav Ekeberg Ägare och boende på Altomta Rusthåll.

På grund av bokens tillstånd går alla dopvittnenas namn inte att läsa fullt ut, men raden var imponerande: landshövdingen i Uppsala baron Johan Funk, majoren vid Livregementet riddaren Axel Didrik von Rosen på Nevala, löjtnanten greve Per P[...], kapten Ekeberg, löjtnanten vid Livregementet [...] Dalheim, C. M. de la Chapelle, bruksinspektoren på Wattholma Johan Fr. Ekeberg (Carl Gustavs bror), fru kaptenskan Ekeberg Hedvig Erlant, fru kaptenskan Ryckersköld, född Ekeberg (Carl Gustavs dotter), fru kaptenskan Hard(?), född Lejel på Salsta, änkeborg-mästarinnan Printz född Caman, kyrkoherde Forssvalls fru, född Strömbeck, inspektor Ekebergs fru född Södman m.fl. Johan Per Gustav var de svenska namn som gossen undfick i dopet. Tilltalsnamnet blev (och stavades) Pehr.

Tore Frängsmyr har uppmärksammat den här historien i sin bok Ostindiska kompaniet, men han konstaterar:

Hur det sedan gick för den hitförde ynglingen framgår inte av tillgängliga källor; huvudsaken var ju att han blev döpt.

I en tidningsartikel 1996, när drottning Lovisa Ulrikas morian Adolph Badin var huvudpersonen i två olika romaner, av Ylva Eggehorn och Ola Larsmo, har han också framfört teorin att Badin och den här pojken skulle ha förväxlats, och att det inte var Ekeberg som förde hit Badin, vilket biografisk litteratur annars uppger. Badin var omkring tio år äldre än "malaj-gossen" och kom enligt uppgift från Västindien, där Ekeberg aldrig var. En förväxling kan ju desto lättare ha uppstått, som pojken från Nias tycks försvinna ur historien, liksom de andra två, som räddades av superkargerna.

Här är en del förklaringar och tillägg av nöden. Den märkliga titeln superkarg eller superkargör hör ihop med det spanska (och engelska) ordet cargo, last. På varje resa medföljde några superkarger (på Stockholms Slott 1765-67 var de sex stycken med två assistenter). De var expeditionernas egentliga makthavare och det var de som bedrev förhandlingarna om köp och försäljning för kompaniets räkning i Kina och annorstädes (på utresan bytte man ofta last i det spanska Cadiz: svenskt trä och stål mot vin och myntat silver). Därutöver kunde både de och den övriga besättningen göra privata affärer till betydande belopp.

Under alla resor fördes en skeppsdagbok. Carl Gustav Ekebergs dagbok från sin följande kinaresa, med skeppet Finland 1770-72, utgav han själv av trycket och den kan läsas som parallell till skeppsprästen Jacob Wallenbergs skildring av samma strapatsrika segling, Min

son på galejan. En dagbok från resan med Stockholms Slott 1765-67 finns bevarad i Uppsala Universitetsbibliotek. Den är enligt kataloguppgift "förd eller kopierad" av den 21-årige Fredrik Göran Hierta, som seglade som 3:e konstapel. Det verkar troligast att Hierta skrev av en originalbok dag för dag — variationer i hans handstil och bläckfärg och en del fuktskador vid regnigt väder tyder på det. Originalen torde ha förts av flera personer: befälhavaren omtalas ibland i tredje person, "Herr Capitain Ekeberg". Han var inte heller alltid ombord, och då måste det ha varit någon annan än han som förde pennan. Den bevarade skeppsdagboken tillhörde i varje fall inte fartyget, kompaniet eller kaptenen. Enligt påteckning skänkte Fredrik Hierta den efter hemkomsten till sin far och lånade därefter tillbaka den för att medföra den på sin nästa resa, med skeppet Cronprintz Gustav 1767.

Till sjöss förde man in i dagboken viktiga men något enahanda anteckningar om vädret, hållpunkter för navigationen, tillryggalagd distans och övrig trafik inom synhåll. Det sistnämnda var minst av allt oväsentligt: pirater härjade och när man siktade andra fartyg på håll var spänningen vid utkiken och på bryggan påtaglig innan de kom så nära att de kunde identifieras som fredliga medtrafikanter.

I hamn eller på främmande redder breddas berättelsen och skildrar, på samma standardiserade knappa utrymme, underhållsarbeten, proviantering, lossning och lastning och större händelser. När det gällde handelsvarorna som lastades ombord i Kina nämns vissa leveranser, t.ex. 19 korgar pärlemor den 16 november och 13 kistor sidentyg den 15 januari. För övrigt hänvisas beträffande detaljerna till "Anotations boken", som var en noggrann förteckning över lasten. Numrerade kinesiska sampaner lossade sin last i fartyget och lastrumsluckorna drevades igen undan för undan.

Om passagerare nämns inte ett ord, inte heller om de tre friköpta slavpojarna. Frängsmyr tänker sig att de räddades på Sumatra, men det finns flera skäl att tvivla på det. Kompaniets fartyg var förbjudna att gå in till hamn oftare än som var nödvändigt för att skaffa färskvatten, ved och proviant. Den här gången gjorde man mycket korta uppehåll i indonesiska hamnar. Man låg fyra dagar utanför ön Bangka öster om Sumatra, och hade där i och för sig ett holländskt besök:

AM k. 2 [kl. 2 på morgonen] kom ut till oss till ankars ett Hollenskt Skepp & Jakt, vilka sedan de varit ombord, gingo till segels.

Kan leveransen av de friköpta barnen ha skett då? Det är möjligt, men jag tror snarare att den ägde rum senare, på reddan utanför Kanton. Sparrman nämner att holländarna spikade fast sina slavar vid öronen i *skeppskistorna*, vilket ju pekar på en marin miljö, inte någon plantage.

Den superkarg som dog i Kanton, "ej långt efter dess välgärning" enligt Sparrman, hette Andreas Gadd. Budskapet om hans bortgång nådde, med högst någon dags fördröjning, till fartyget den 10 januari 1767. Då hade man först legat vid Wampoe nedströms Kanton sedan slutet av augusti föregående år, och sedan, när den allt tyngre lasten hotade att sätta skeppet på grund, vid Bocca Tigris längre ner i Kantonfloden sedan första dagarna i december.

Kontakten med land och andra fartyg var livlig och uppehölls med hjälp av skeppets tre småbåtar, Eschaloupen (= slupen), Jollen och Båten. Den 12 januari sköts salut med 30 skott för salig Hr Gadd och kapten Ekeberg kom tillbaka till skeppet, antagligen efter begravningen. (På Altomta finns fortfarande en väggmålning gjord av Ekeberg och föreställande Kantons hamnstad Wampoe. I ett hörn syns en liten västerländsk gravplats och rimligtvis var det där som Andreas Gadd fick sitt vilorum.)

Med hjälp av tidvatten, segel och bogserande sampaner togs det fullastade skeppet under några dagar i januari 1767 utför Kantonfloden från Bocca Tigris. Den 23 januari var man på fritt vatten, under segel och på väg hem. Man söker förgäves i dagboken efter några notiser om de tre barnen som nu fanns ombord, möjligen med ett enda undantag.

I maj låg Stockholms slott först utanför Sankt Helena i Sydatlanten och bunkrade färskvatten och proviant. Den 24 maj ankrade man utanför ön Ascension och följande dag berättar dagboken:

Avsände Eschaloup och Jolle i land med 16 man att fånga skjällpaddor under uppsikt af Hr Carelii och Strähle, och några Gåssar att plocka Portlaka.

Den allra yngste i besättningen var 13 år när han mönstrade på ett och ett halvt år tidigare, några var 14 och 15. Kanske kallas de fortfarande gossar, men de som absolut var gossar var de tre malajpojkar. Portlak är en växtfamilj med många arter och stor spridning; den odlades även häri landet. Den kunde anrättas som sallad eller stuvas som spenat. Den torde ha varit en välkommen färsk grönsak ombord, på samma sätt som de levande sköldpaddorna berikade köttförrådet.

Över huvud taget tycks kapten Ekeberg och hans besättning ha haft ganska god ordning på proviantfrågan. Den 9 juni mötte man ett franskt skepp, på väg från Cap Monte (någonstans vid Västafrikas kust) med slavar. Kaptenen bad om hjälp och fartyget undsattes med 40 lispund (ca 340 kilo) salt kött och 3 sköldpaddor. En vecka senare träffade man på ytterligare en fransman, som utan proviant var på väg från Cap Monte till Santo Domingo med last av slavar. Den fick hjälp i form av två kistor risgryn, en kista "Callvancer" (någon torr matvara) och ett fat fläsk.

Hemfärden med skeppet Stockholms Slott och dess dyrbara last gick utan större dramatik, och klockan 10 på förmiddagen söndagen den 16 augusti 1767 stannade det (enligt dagboken) i muddern i inloppet till Göteborg. Resan var en av de ekonomiskt mest lyckosamma i kompaniets historia.

Svensk kyrkobokföring under 1700-talet är inte riktigt lika heltäckande som man gärna föreställer sig att den skall vara. In- och utflyttningslängder blev inte regel förrän en bit in på 1800-talet. De föregicks av flyttningsattester på lösa papper, som oftast har kommit bort. Det man ens i lyckosamma fall kan utläsa ur kyrkböckerna är ju också bara stommen till ett livsöde — det är sällsynt med fylligare prästerlig berättarkonst.

Den nydöpte gossen Johan Per Gustav försvinner till synes spårlöst från Altomta, och var han växer upp till man är tills vidare okänt. Inte förrän 1779 återfinns vi honom. Då är han trädgårdsdräng på Drottningholm. Han har fått ett efternamn: Philander. Det betyder ungefär 'människovän', 'vänlig man' eller liknande, och det tycks vara fritt uppfunnet utan anknytning till någon familj i Sverige. Han har också fått en falsk ursprungsbeteckning: javanes (senare javan).

Nias är en i raden bergiga öar i Indiska Oceanen väster om Sumatra. Den ligger någon grad norr om ekvatorn och är ungefär så stor som Gotland med en högsta topp på nära 900 meter. Den ligger inte alls utmed handelskompaniernas allfarvägar. Ostindiefararna kom söderifrån runt Afrika, seglade genom Sundasundet mellan Sumatra och Java, förbi vulkanen Krakatau,

och lade vid behov till vid ön Bangka på andra sidan Sumatra eller i Batavia på Java, nuvarande Djakarta.

Skeppet Stockholms Slott låg ju som nämnts några dagar kring 1 augusti 1766 till ankars utanför Bangka. Att slavgossen från Nias någonsin skulle ha satt sin fot på Java går inte att belägga. Men önamnet Java var väl det enda som var ett begrepp, ehuru luddigt, i Sverige. Om Nias visste man ingenting.

Drottningholm var nu i Gustav III:s ägo. Hans mor, änkedrottningen Lovisa Ulrika, hade ett par år tidigare av ekonomiska skäl tvingats avstå från slottet, flyttat till Svartsjö och tagit sin förtrogne morian Badin med sig dit. Man tycker sig se att de två mörkhyade männen öden tangerar varandra, även om man inte kan göra sannolikt att de träffade varandra. Osämjan mellan kungen och hans mor gjorde att änkedrottningen kände sig utmobbad från Drottningholm och knappast for dit och hälsade på. Men om inte kapten Ekeberg är den gemensamma nämnaren mellan Adolph Badin och Pehr Philander, så är i någon mening Drottningholm det.

Kanske låg den nye trädgårdsdrängen i rabatterna och rensade ogräs när Bellman sjöng för drottning Sofia Magdalena på hennes försenade födelsedagsuppvaktning på Drottningholm den 21 juli. Eller stod han bland de övriga, bara något brunare i skinnet, och gav henne sin hyllning?

Vad som är säkert är, att han den 7 november samma år i Lovö vigdes vid "qvinspersonen" Anna Caisa Svensdotter. Hon anges vara född i Uppsala 1753 eller 1758. Möjligen kan hon vara identisk med ryttaren Sven Ångströms och hans hustru Annas dotter Anna Cajsa, född den 4 mars 1754 - hon är åtminstone det enda barn till en Sven i Uppsala Domkyrkoförsamling, Helga Trefaldighet eller Gamla Uppsala som under åren 1753-63 begåvades med namnet Anna Cajsa eller Anna Catharina. Den 14 februari 1780, efter knappt tre månaders äktenskap, födde hon sin och Pehrs dotter Anna Gustava.

De högst eventuella planer som hovet kan ha haft på att göra Pehr Philander till en ny Badin måste ha gått i stöpet av någon anledning. Kanske var han inte tillräckligt svart eller tillräckligt mycket upptågsmakare för att passa. Kanske räckte det med att han hade bildat familj. I stället flyttade han i oktober 1781 med hustru och barn från Drottningholm, enligt anteckning i Lovö församlings husförhörslängd till Giresta i Uppland.

Från Drottningholm till Uppland

I Giresta uppenbarar de sig aldrig i kyrkobokföringen, däremot vid Stora Hällby i grannsocknen Övergran. Där kallades han "trädgårdsmästare", "Filander" och "javan". På gården Krägga i samma socken bodde då som änka Carl Gustav Ekebergs dotter Anna Catharina (f. 1745), hon som hade varit med vid hans dop i Tensta tolv år tidigare, och det är lätt att dra slutsatsen att hon har haft något med saken att göra.

Någon riktig ro i Övergran blev det inte heller. Husförhörslängden meddelar utan datering att man "uttagit besked till Lena socken". I Lena ligger Wattholma bruk där Carl Gustav Ekebergs bror Johan Fredrik var bruksinspektör. Där slog de sig emellertid inte ner. 1782 flyttade Pehr till kv. Ladu nr 7 i Uppsala Domkyrkoförsamling. Men den 3 mars 1783 födde Anna Caisa i torpet Lugnet i Övergran sonen Gustaf Ulric. Det är en rimlig tanke att Pehr hade lämnat henne bland vänner där under den sista tiden av havandeskapet. Men prästen i församlingen gillade möjligen inte sakernas tillstånd: anteckningen i födelse- och dopboken är

betydligt slarvigare än texten runtomkring, och det ser nästan demonstrativt ut. Hustru och barn förenade sig så småningom med Pehr i Uppsala, och därifrån flyttade man 1784, obekant vart.

Kvarteret Ladu omfattade vid den här tiden de nuvarande kvarteren Ladu och S:t Lars och den mellanliggande biten av Rundels-gränd - det låg alltså utmed Ladugatan (nuvarande Skolgatan).

Där bodde universitetets och kyrkans olika lägre tjänstemän, hantverkare och änkor. I samma gård som Philanders bodde en "Borg Forman" Peter Ekenberg, född i Wattholma och troligen i 60-årsåldern eller däröver - hustrun anges vara 63. Möjligen är det genom honom som förmedlingen hit har skett. Det kan annars vara så att Anna Caisa var född i kvarteret: den enda tillgängliga adressuppgiften rörande Sven Ångström är just Ladu nr 4.

Här kallades Pehr åter 'trädgårdsdräng'. På äldre kartor finns en trädgårdsmarkering mitt i kvarteret. Kanske arbetade han helt enkelt där, men det finns andra möjligheter. Utanför staden, på andra sidan Ladugatan, låg t.ex. stora humlegårdar. Carl Gustav Ekebergs vän Linne levde inte längre, och för övrigt låg Uppsala trädgård på andra sidan Fyrisån utan närmare broförbindelse än Dombbron mitt i staden. Uppe på Kungsgärdet, d.v.s. nuvarande kyrkogården, låg en tobaksplantage. Fredrik I hade 1724 utfärdat bestämmelser om tobaksodling i alla rikets städer, och trots det otjänliga klimatet gjorde man länge, om än motvilligt, så gott man kunde. En tobaksarbetare och en tobaksarbetaränka bodde i kvarteret Ladu.

Tobak odlades ju också inte bara i Amerika utan även i Sydostasien, och Pehr Philander kan möjligen ha sett tobaksplantager i sin barndom. Att både engelska och svenska tobakskarduser sedan gammalt pryddes av bilden på en rökande morian kan ju ha betraktats som ett roligt skäl att ha en äkta mörkhyad tobaksarbetare - men därom vet vi ju inte något som helst.

Strängnäs

Vart Pehr Philander och hans lilla familj tog vägen 1784, Carl Gustav Ekebergs dödsår, är som sagt en hittills olöst gåta. Men den 21 juni 1789 föddes i Strängnäs landsförsamling sonen Jan Fredric. Familjen bodde "på Ösby ägor" (mellan Malmby och Stallarholmen). Formuleringen är vanlig när det gäller bebyggelse som är så obetydlig att den inte kan räknas som torp. Dottern Anna Gustava och en ettårig son Carl Gustaf fanns med, däremot hade uppenbarligen Gustaf Ulric avlidit - och kanske ytterligare något barn. Några år senare, 1793, föddes Anna Caisas sista barn, dottern Sara Stina.

När Pehr kom till Strängnäs landsförsamling, utan synligt samband med någon Ekeberg och för att stanna där resten av livet, var han omkring 30 år — om något födelseår anges för honom, är det 1758. På papperet var han anpassad till det svenska samhället. Han hade ett svenskt namn, var döpt i den svenska lutherska kyrkan och gick till nattvarden när det förväntades av honom. Han talade svenska, gissningsvis med föga eller ingen brytning. Efter den goda undervisningen på Altomta kunde han läsa och skriva, möjligen bättre än grannarna, men var inte så road av boklig bildning (läs: i kristendomsstyckena). Han hade en svensk hustru och barn med svenska namn, och det kan mycket väl ha varit han som lärde dem läsa.

Uppgiften om hans "tröga snille" Far väl stå för den rörligt begåvade Anders Sparrmans räkning. Några andra ögonvittnesskildringar av honom har vi inte, om vi inte skall betrakta hans efternamn som ett sådant. Det är sannolikare att det är en karakteristik av bäraren än att det skulle anspela på Ekebergs filantropiska verksamhet.

Den rika floran av olika folkslag i Indonesien gör att vi inte riktigt vet vad han hade för hudfärg, men han var snarare brun än svart. På somrarna, när Sörmlands bönder och torpare blev solbrända i arbetet på fälten, stack han kanske inte av så mycket. Men han hade en bakgrund som pendlade mellan ytterligheter. Ingen i omgivningen delade eller kunde ens förstå hans erfarenheter och minnen.

Han var 8-9 år när han köptes loss från holländarna och inkvarterades på ett främmande fartyg med alla strapatser och faror det innebar på den långa resan till ett främmande kallt land. Hur gammal han var när han rövades bort från Nias vet vi inte. Hur han uthärdade alla ofrivilliga byten av levnadsomständigheter och miljö vet vi inte heller. Men utöver de vita ärrn i örsnibbarna bör han ha haft minnen, språkrester och inre bilder, i varje fall från slavtiden och från sjöresan. Ingen i Ösby hade väl heller som han froterats med fint folk som på Altomta eller i skuggan av hovet på kungens Drottningholm.

Javanen

Hur han försörjde sig i Strängnäs landsförsamling ger kyrkböckerna inget besked om. Han kallas "javanen", först de sista åren "torparen". Antagligen fortsatte han att ägna sig åt det han kunde, trädgårdsarbete. Barnen växte upp. Anna Gustava blev 1795 piga i Länna, men kom tillbaka till hemmet 1802, möjligen för att modern var sjuk. Anna Caisa dog den 8 mars 1803, enligt dödboken av "vattusot". På hösten samma år flyttade Anna Gustava till herrgården Säby i Aspö för att arbeta som piga. Hennes bror Carl Gustaf försvinner ur källorna mellan 1805 och 1807, utan att vi får veta vad som hänt honom och därmed inte heller var han var född. Den yngre sonen Jan Fredric flyttade, men inte så långt: till granngården Lundby som dräng 1805.

Samma år kom Anna Gustava åter till fadern. Hennes flyttningsattest finns bevarad. Tack vare att en präst i Aspö har sparat på papper får vi veta att hon vid flyttningen från Strängnäs 1803 bedömdes läsa "uti Bok någorlunda", kunde Luthers katekes utantill likaså någorlunda men kunde och förstod Svebili katekesförklaringar "svagt". Till levernet var hon ärlig och till äktenskap var hon ledig. När hon flyttade tillbaka till Strängnäs bedömdes hon, på baksidan av samma blankett, likadant, men nu var även hon uppenbarligen sjuk. Den 19 september 1806 dog hon, 26 år gammal, liksom modern av "vattusot". Vätskeansamling i kroppen förekommer av många olika skäl, t.ex. hjärt- och njursjukdomar, men också på grund av extrem proteinbrist. Man kan utan hopp om bevis gissa på någon sjukdom som dottern ärvt av sin mor.

När och hur yngsta dottern Sara Stina flög ur boet tiger källorna om, men hon tycks redan ha varit borta när Pehr den 3 maj 1807, nära 50-årig, ingick ett nytt äktenskap med den 28 år yngre Catharina Andersdotter, född 1786 i Aspö och medförande den 3 år gamla utomäktenskapliga dottern Stina Cajsas. Pehr fick tydligen också svärmodern på köpet, änkan Catharina Andersdotter. Hur det förhöll sig med änkeståndet är oklart; hennes dotters far anges vara okänd. I november 1807 födde den unga hustrun Pehrs sista barn, Johanna Lotta.

Avlider i lunginflammation

Den 27 februari 1811 dog Pehr Philander, omkring 53 år gammal, i sin stuga på Ösby ägor. Dödsorsaken var "håll och styng", d.v.s. lunginflammation. Han måste ha jordats på den bergiga och fullbelagda kyrkogården vid domkyrkan inne i Strängnäs, väl i en fattiggrav som aldrig fick någon gravvård. Trots lagstiftning om saken gjordes ingen bouppteckning efter honom, liksom inte heller efter Anna Caisa eller Anna Gustava. Husförhørs-längden har en

mycket svårläst kommentar som jag har tolkat som att den 25-åriga änkan drev omkring på bygden med barnen. Hon hamnade då på fattighuset, men återfinns senare vid nuvarande Anneberg strax utanför Strängnäs i en stuga som väl efter henne i några decennier kallades Cathrinelund. Efter 1825 har hon inte kunnat spåras i Strängnäs landsförsamling, vilket inte betyder att hon inte kan finnas kvar där, under sitt eget namn eller genom överhetens försorg bortgift med någon lämplig änkling. Hennes äldre dotter, dog i Fogdö 1824. Den yngre, Johanna Lotta, har kunnat följas under en rad pigtjänster i grannsocknarna fram till 1830, men då tar spåret slut.

Av Sara Stina, den yngsta dottern i första giftet, får vi däremot en ögonblicksbild igen. Den 4 mars 1825 födde hon en dotter. Hon var då under namnet Sara Stina Persdotter inhyt hos den legendariske soldaten Matts Thor i Toresund (som hade varit med om flera fälttåg i Finland, blivit tillfångatagen av ryssarna och fått tapperhetsmedalj. Biskop A. Th. Strömberg i Strängnäs skrev sedermera en lång dikt om honom). "Såsom barnets fader angavs drängen Pehr Pehrsson i Tuna korsgård i Ytterselö socken." Hon flyttades sedan mellan olika soldatboställen och antecknades ibland såsom varande "på socknen". Efter 1828 har hon inte kunnat återfinnas i kyrkböckerna.

Sara Stinas dotter hade ju som "oäkta" inget legalt farsnamn, men kunde med full rätt bruka morfaderns familjenamn. Som Dorothea Filander gifte hon sig i mitten av 1850-talet med den åtta år yngre drängen Carl Johan Malmström. Hon medförde i boet sonen Carl Eric, och fick med Carl Johan två döttrar, Maria Lovisa och Christina Charlotta. På 1870-talet var de som torpare bosatta vid Johannislund på Kvarnberga ägor i Åker, och då bodde den lille dottersonen Oskar Fredrik Lönngrén hos dem.

Som synes är det ganska mycket "genealogiskt svinn" i kyrkböckerna. Om det beror på att överheten inte intresserade sig så mycket för småfolket, eller på att småfolket inte såg någon nytta med att kontrolleras, är inte gott att säga. Eftersom andra — t.ex. litterära — källor saknas blir även de bäst belagda biografierna skäligen tunna.

Sonen Jan Fredric

Den av Pehr Philanders överlevande barn som går lättast att kartlägga är Jan Fredric. När han 18 år gammal flyttade till Stockholm som "tjenstgosse" fick han i flyttningsattesten betyget att han läste "uti Bok någorlunda", kunde Luthers katekes och Svebilii katekesförklaring "likaledes" samt förstod dessa "enfaldigt", vilket är så mycket man kunde begära i ett land där det ännu inte fanns någon allmän skolplikt. Han var till levernet ärlig och till äktenskap ännu underårig. Efter en sedvanlig nomadiserande drängtillvaro återvände han omkring 1816 till hembygden. Han gifte sig med Anna Caisa Ersdotter (eller Olsdotter, uppgifterna varierar) från Lilla Malma, och de bosatte sig i Åker. Jan Fredric Filander (som hans namn nu stavades) blev krutbruksarbetare och de bodde först vid Ådalsstugan och senare vid Räcksta. Familjen välsignades med tolv barn, av vilka minst fyra dog som små. 1850 flyttade "förre krutbruksarbetaren" Jan Fredric med hustrun till Västerlida i Länna. Han dog 1862, 73 år gammal, och hustrun först 1873, då hon var 87 år.

Flera av Jan Fredrics barn, Pehr Philanders barnbarn, går att följa en bit på väg. Äldsta dottern Anna Maria eller Anna Margareta gifte sig först med drängen Per Ersson i Valsberga och därefter med drängen Per Gustaf Gussander från Åker. Stina Lotta "kommer bort" i en flyttning mellan Årja och Kärnbo 1843. Johan Eric flyttade till ett obestämt Norrland 1849. Lovisa dog ogift och barnlös 1846. Hedvig och Carolina försvinner tidigt ur arkivalierna;

möjligen dog de unga i likhet med syskonen Johanna Sophia, Carl Fredrik, August och Eric. Den yngste, Wilhelm, flyttade till Dunker 1853 men kan inte återfinnas där.

Den näst yngste, Carl Gustaf Filander, flyttade med föräldrarna till Västerlida 1850. Han försörjde sig sedan som statdräng och gifte sig inte förrän 1871 i Länna med soldatdottern Augusta Sofia Engman i Länna. Hon hade då redan en son, Adolf Fredrik, och i äktenskapet föddes barnen Carolina Sofia, Gustaf Erik, Clara Wilhelmina, Carl Arvid och Frans Erland.

Arvid Filander, som alltså var javanen Pehr Philanders sonson-son, bodde vid Hållkärr i Åker och hade med hustrun Lisa 11 barn. Han är den förste av Pehrs ättlingar som jag har funnit på bild: ett gruppfoto taget av "Callegrafen", bygdefotografen i Åker Carl A. Ericson, i samband med sonen Roberts bröllop pingstafton 1943. "Jag tror att alla som heter Filander är släkt", säger en av Roberts yngre bröder i telefon 1996. Det är säkert sant, om man till släkten räknar de kvinnor som har förvärvat namnet genom giftermål. Till dem som ännu bär javanens familjenamn, omkring 60 personer enligt folkbokföringen, kommer rimligtvis mångdubbelt fler som i något led härstammar på kvinnolinjen från honom. Med mera intensiv släktforskning och med nu levande Philanderättlingars hjälp går det antagligen att nysta upp fler släktgrenar fram till nutiden, om man så skulle vilja.

I död- och begravningsboken vid Anna Caisa Philanders död 1803 förekommer för första gången bebyggelsenamnet Java för den stuga på Ösby ägor där familjen bodde. Det har levt kvar, väl anpassat till ett namnskick i socknen där torpen kan heta Jerusalem och Italien. Endast en dendrokronologisk datering av timmerstommen kan väl ge säkert besked om ifall stugan Java vid flygfältet i Malmby är Pehr Philanders hem eller en efterträdare. Tomtplatsen är i alla fall densamma, även om den numera hör till Åby och inte till Ösby.

Det lilla huset med stuga och kammare är naturligtvis förändrat. Men det går fortfarande att sitta på trappen, tänka bort rödfärgen, takplåten, den senare dörren och de senare fönstren, tänka en liten uthuslänga med torvtak, tänka ängar och åkrar, randiga av otäckta diken, i stället för flygfält, tänka en ko eller get som ger mjölk till de två små flickorna, en vit och en brun, och till snoken under trappen. Var det javanen Pehr som tog hit såpnejlikorna och visste han i så fall hur de kunde användas?

Vad såg han i feberdimmorna när sjukdomen inte vände på nionde dygnet utan den stingande smärtan i sidan fortsatte och lunginflammationen tog honom? Vände hans gamla språk tillbaka i honom och med det minnen av bergen på Nias, palmträden och "crocydylerna"? Mumlade han ett hövligt tuan, herre, och halvbugade matt där han låg, när bonden på Ösby tittade ner för att se hur det var med honom? Eller upptogs hans sista medvetna timmar av bekymren för den unga svenska hustrun och de små barnen som ännu inte kunde klara sig själva?

Källor och litteratur

Kyrkböcker från Giresta, Lena, Lovö, Tensta, Uppsala och Övergran i Uppland; Aspö, Dunker, Fogdö, Kärnbo, Lovö, Länna, Mariefred, Strängnäs, Toresund, Åker och Overselö i Södermanland. Landsarkivet, Uppsala.

Skeppsdagbok från Ostindiska Kompaniets skepp Stockholms Slott, resan till Kina 1765-67. Uppsala universitetsbibliotek.

Lars Hoffstedts karta över Uppsala 1702. Avritning i Upplandsmuseet.

Evert Wahlberg: Material om indelta soldater i Södermanland. Kopior i Strängnäs museum.

Carl Michael Bellman: Fredmans handskrifter. Stockholm 1985.

- Håkan Berggren: Malaykulturen och ASEAN-länderna. Helsingborg 1990.
- Karin Blent: Altomta gård och Carl Wijnblads mönsterritningar. Årsboken Uppland 1994.
- Ylva Eggehorn: En av dessa timmar. Roman. Stockholm 1996.
- Carl Gustav Ekeberg: Capitaine Carl Gustav Ekebergs Ostindiska Resa åhren 1770 och 1771. Rediviva 1970 (Stockholm 1773).
- Främlingen - dröm eller hot. Utställningskatalog, Nationalmuseum 1996.
- Tore Frängsmyr: Ostindiska kompaniet. Bra Böcker 1976.
- Dens.: Slaven Badin en gåva från landshövding von Reiser, artikel i SvD 24/10 1996.
- Björn Hallerdt: Ostindiefarare och skeppsbroadel. S:t Eriks årsbok 1994: "Yppighet och armod i 1700-talets Stockholm".
- Sven T. Kjellberg: Svenska Ostindiska Compagnierna 1731-1813. Kryddor, te porslin, siden. Allhem 1974.
- Ola Larsmo: Maroonberget. Roman. Stockholm 1996. Walter Loewe: Petum optimum. Borås 1990.
- Jan Mårtenson och Gunnar Brusewitz: Drottningholm, slottet vid vattnet. Bra Böcker 1985.
- Eskil Olin: Ostindiska Compagniets Saga. 3 uppl. Göteborg 1923.
- Susan Rodgers: Power and Gold Jewelry from Indonesia, Malaysia and the Phillipines. Utställningskatalog. Geneva (1983) 1995.
- Andreas Sparrman: Åminnelse-Tal Öfver Framledne Capitainen vid Kongl. Amiralitetet Samt Riddaren af Kongl. Wasa Orden Herr Carl Gust. Ekeberg, Hållet För Kungl. Vetenskaps Academien Den 1 December 1790. Stockholm 1791
- Uppsala Stads historia, red. Herbert Lundh. Uppsala 1958.
- Mats Wahlberg: Uppsalas gatunamn. (Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Uppsala län 5:1.) Uppsala 1994.
- Jacob Wallenberg: Min son på galejan. Stockholm 1951 (1781).
- Gängse uppslagsböcker och världskartor.

Artikeln har varit publicerad i Sörmlandsbygden 1998, årsbok för Södermanlands hembygdsförbund, www.hembygd.d.se. Nätversionen saknar dock bilderna från ursprungsversionen.